

द्योतकाः—च वा ह अह वै तु अपि इत्यादयः । प्रायदश्च ।

२१७, चादयो निपात संज्ञाः ।

एतेभ्यो द्योततया अर्था विद्यन्ते एषामित्यर्थवत्त्वात् स्वाद्युत्पत्तिः । किन्तु प्रथमैकवचनमेव । वदादि तद्धितः । हरिवत्, कृष्णीभवति इत्यादयः । क्त्वा मान्तः कृत् । कृत्वा कर्तुं कारंकारमित्यादि च । महाहरत्वादो औ पाण्डवेषु न, अहो इत्यादि ज्ञेयम् ।

॥ इति श्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णव व्याकरणे नामविष्णुपदं प्रकरणं द्वितीयम् ॥

द्योतकाः च वेति—अत्र चादि पदेन—एव इव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भूयस् यदि चेत् कञ्चित् हन्त मा माञ् मास्म स्म नञ् स्वाहा खलु किल अथो अथ उत अहो तु हि नु ननु सुष्ठु नाम इति इत्यादयश्च ज्ञेयाः ।

अमृता०—२१७. चादय इति । एतेभ्यः चादिभ्यः प्रादिभ्यश्च स्वाद्युत्पत्तिरित्यन्वयः । किन्तु प्रथमैकवचनमेवेति—अद्रव्य द्योतकत्वेन (वाचकत्व विरहेण) लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वादित्याशयः । नाममात्रार्थद्योतकतया प्रथमा । एकवचनन्तु साधुत्वार्थं ज्ञेयम् । कृष्णीभवति इत्यादय इत्यत्रादिपदेन—कदा कर्हि कुतः क्व कुत्र पुरः अवः अधः कथं सद्यस् अद्य बहुधा बहुश इत्यादयश्च वक्ष्यन्ते ।

॥ इति श्रीहरिनामामृते व्याकरणे अमृतास्वादन्यां टीकायां नामप्रकरणं व्याख्यातम् ॥

वाचकाव्ययानाम् । अत्रेति अत्र वाचकाव्ययेषु भ्रमे हेतुमाह,—द्वित्वादीनामिति । हेत्वन्तरमप्याह,—अव्ययादिति । द्योतका इति चादयः प्रायदश्च द्योतकाः । इत्यादय इति आदि शब्देन एव एवम् इव नूनम् शाश्वत् चित् क्वचित् हन्त नञ् तत् उत त्वम् उताहो आहो खलु किल अथ अहो ननु जातु इत्यादीनां ग्रहणम् ॥२१६॥

बाल०—चाद । एतेभ्य इत्यस्य स्वाद्युत्पत्तिरित्यनेनान्वयः । किन्तु प्रथमैकवचनमेवेति । यत उक्तं लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तात् सुः पदत्वार्थमव्ययादिति अद्रव्यवाचिनामव्ययानां लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वमिति । हरिवदिति 'उपमानक्रियाद्विति तत्क्रियातुल्यक्रियत्व' इत्यनेन वतिप्रत्ययः । कृष्णीभवतीति अकृष्णः कृष्णो भवतीति 'अभूततद्भावे कृ भवस्ति योगे वि'रिति विः । विः सर्वं इत् अद्रव्यस्य वा वीराम इति अद्रव्यस्य ईराम । कृत्वेति 'एककर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालस्थधातोः क्त्वे'ति क्त्वाप्रत्ययः । कर्तुमिति 'तुमु णकौ तत्क्रियार्थत्व' इति तुमुः । कारं कारमिति 'क्त्वार्थे नमुश्चाभीक्ष्ण्ये' इति नमुः 'आभीक्ष्ण्यवीप्सयो'रिति द्विरुक्तिः । महाहरत्वादिति सोर्महाहरत्वात् 'ओ औ पाण्डवेष्वि'त्यनेन न औरामः ॥२१७॥

इति श्रील-हरेकृष्णाचार्यविरचितायां श्रीमद्गोपीचरणदासपरिशोधितायां श्रीहरिनामामृताख्य-वैष्णवव्याकरणटीकायां बालतोषणीनाम्न्यां द्वितीया नाम विष्णुपदप्रकरण टीका समाप्ता ।

आख्यात प्रकरणम्

प्रवर्तन्ते क्रियाः सर्वा यतोऽर्वाचीनवस्तुषु ।

हरेस्तस्यैव लीला स्ता निरूप्यन्ते यथामति ॥

अथ धातुजानि विष्णुपदानि ।

१. भू-सनन्ताद्या धातवः ।

भू सत्तायामित्यादयः सनादिप्रत्ययान्ताश्च धातुसंज्ञाः स्युः ।

नमः श्रीलोकवल्लीलाकैवल्याय ।

शब्दप्रकरणस्यादौ य एकः सर्वरूपाणामित्यादिना पदनिरूपणस्य विष्णु सम्बन्धित्वेन श्रीभगवदनुशीलनत्वमेवेति प्रतिपादितम् । अथेदानीं क्रियापदनिरूपणस्यापि हरिलीला-निरूपणत्वमेवेति प्रतिपादयन्नाख्यात प्रकरणं प्रक्रमते—प्रवर्तन्ते इत्यादिना । यतो हरेः अकाशात् सर्वाः क्रियाः भवति शोभते नश्यतीत्यादयः लक्षणया तद्वाचि पदानि च अर्वाचीन वस्तुषु लौकिक वस्तुषु प्रवर्तन्ते व्यवहारत्वेनोपयुज्यन्ते तस्यैव हरे स्ताः लीलाः क्रीडारूपाः क्रियाः तत्पदानि च बुद्धिमनतिक्रम्य स्वज्ञानानुरूपमित्यर्थः, निरूप्यन्ते निर्णयन्ते मयेति शेषः । श्रीहरिकृतलीलाएव क्रियारूपेण व्यज्यमाना लोकेषु व्यवहियन्ते, अतः क्रिया निरूपणेनैव हरिलीलानुशीलनमेव भवतीति तात्पर्यम् ।

इतः पूर्वं नामज-विष्णुपदानि निरूप्य अधुना धातुजविष्णुपदानि निरूपयितुं तत्-सूचयन्नाह—अथेति । तान्येवक्रियापदान्युच्यन्ते ।

अमृता०—१. भूसनन्ताद्या इति । भूश्च सनन्तश्च भू-सनन्तौ तौ आद्यौ येषामिति विग्रहः ।

आख्यातप्रकरणम्

श्रीमज्जीवगोस्वामि-चरणेभ्यो नमः ।

निखिलान्मायवेद्यस्य लीलाभगवतः क्रिया ।

प्रवर्तन्ते जने यास्ता व्याख्यायन्तेऽधुना मया ।

पूर्वं 'य एक' इत्यादिना पदनिरूपणस्य विष्ण्वनुशीलनत्वं प्रतिपादितमेव संप्रति क्रियापदनिरूपणाय हरिलीलानिरूपणत्वमपि प्रतिपादयन् तदारभते प्रवर्तन्ते इति । क्रिया शब्देनात्र लक्षणया उपचारेण वा क्रियापदान्युच्यन्ते, ततश्च यतो हरेः सकाशात् भवति स्पष्टं ते वदन्ते शोभते नश्यतीस्ताद्या याः सर्वाः क्रिया अर्वाचीनवस्तुषु आधुनिकवस्तुषु प्रवर्तन्ते, तस्यैव हरेर्लीलारूपास्ताः क्रिया निरूप्यन्ते साध्यन्ते यथामतीति मत्यनतिक्रमेणत्यर्थः । मतिर्ज्ञानम् ॥

अथेति । धातोर्जातानि यानि विष्णुपदानि अथानन्तरं तानि निरूप्यन्ते ॥

बाल०—भू-स । भूश्च सनन्तश्च भू सन्नतौ । भूसन्नतौ आदौ येषामिति विग्रहः ।

२. धातोः ।

अधिकारोऽयम् । पूर्वनिमित्तादिभेदेन सचाधिकारश्चतुर्विधः । तत्र कार्यश्च संज्ञा विधिनिषेधभेदेन त्रिविधमिति सप्तविधः । सच सजातीय-विजातीयानेकाधिकारस्य व्यापी वासुदेवसंज्ञः । तदवान्तरानेकाधिकार-व्यापी विभु संज्ञः । केवलः प्रभु संज्ञः । तत्र वासुदेवोऽयम् । किन्तु धातोरिति सम्बन्ध सामान्यनिर्देशाद् यथायथं पञ्चम्याद्यर्थो ज्ञेयः ।

३. तत्र प्रायो वर्तमानकाले तिवादयोऽष्टादशाच्युतनामानः ।

अमृता०—२. धातोरिति । उक्तञ्चाधिकारलक्षणम्—उत्तरप्रकरणव्याप्याधिकार-इति । पूर्वनिमित्तादीति—प्राङ्निमित्तं कार्यं परनिमित्तमिति चतुर्विधः । तत्र कार्यस्यैव संज्ञादिभेदात् सप्तविधत्वानुपपत्तेः संज्ञायाश्च पूर्वावरत्वरूपं द्वैविध्यं मन्तव्यम् । तेन प्राङ् निमित्तादि त्रिविधः, कार्यश्च चतुर्विध इत्येवं सप्तविधोऽधिकारभेदः । तत्र च न्यूनाधिक्येन प्रकारान्तरसंज्ञाभेदान् दर्शयति—सचेति । सचाधिकारो यदि सजातीय-विजातीयरूपमनेकाधिकारं व्याप्नोति तदासौ वासुदेवसंज्ञको भवति । तदवान्तरा-वासुदेवान्तर्गतः अनेकाधिकारस्य व्यापी चेद् भवेत् तदा स विभुसंज्ञः स्यात् । केवलो विभुवासुदेवलक्षणाभ्यां रहितोधिकारः प्रभुसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

किन्तु धातोरितीति—सम्बन्धसामान्ये षष्ठीनिर्देशाद् यथायोग्यं प्राङ् निमित्ते पञ्चमी च ग्रहीतव्या । तथा क्वचिद् विभक्ति विपरिणामेन परनिमित्ते सप्तमी च ग्राह्या ।

अमृता०—३. तत्रेति । स्वादि-तिवादि-भेदेन विष्णुभक्ते द्वैविध्यमुक्तम् । तत्र

अत्रतद्गुणसंविज्ञानपीताम्नो ज्ञेयः । तद्गुणस्य समस्तैकदेशस्थपदस्य सम्यक् विज्ञानं यत्र स इति ॥१॥

बाल०—धातोः । धातोरिति षष्ठ्यन्तम् । अधिकारोयमिति उत्तरप्रकरणव्यापी अधिकार इति पूर्वनिमित्तादीति 'प्राङ् निमित्तम् तथाकार्यं कार्यं परनिमित्तकमिति चतुर्विध इत्यत्र पञ्चविधि इति पाठः क्वचिद्दृश्यते, स तु न सङ्गच्छते 'क्वचित् परनिमित्तस्य स्थाने विषयसप्तमी' त्यस्योक्तत्वेऽपि पाञ्चविध्यानु पपत्तेः । सप्तविध इत्यत्र षड्विधि इति पाठ उचितः, साप्तविध्यानुपपत्तेः । अथो वा संज्ञायाः पूर्वावरत्वरूपं द्वैविध्येन सह निषेध विधिद्विविधस्य ग्रहणात् कार्यस्य तावच्चतुर्विधत्वमतः पूर्वोक्त प्राङ् निमित्तादि त्रिविधेन सह मिलित्वा सप्तविधत्वं सङ्गच्छत इति । स चेति स चाधिकारः सजातीयेत्यादि लक्षणो यदि भवति, तदा वासुदेवसंज्ञ इति । तदिति वासुदेवाऽवान्तरानेकाधिकारव्यापी यदि भवति, तदा विभुसंज्ञ इति । केवल इति केवलो यदि भवति, तदा प्रभुसंज्ञ इति । केवलत्वम् अधिकान्तराव्यापित्वम् । तत्रेति तत्र वासुदेव-विभु प्रभुषु । किन्त्विति धातो-रित्यस्य सम्बन्धसामान्यनिर्देशात् । यथायथम् । यथायोग्यं यथोचितमिति यावत् पञ्चम्या-द्यर्थो ज्ञेय इति क्वचित् पञ्चम्यर्थः क्वचित् षष्ठ्यर्थः क्वचित् सप्तम्यर्थश्च ज्ञेयः ॥२॥

तिप् तस् अन्ति । सिप् थस् थ । मिप् बस् मस् । ते आते अन्ते ।
से आथे ध्वे । ए बहे महे ।

एते वर्त्तमान इत्यन्ये, लङित्येके ।

४. विधिसम्भावनादौ यादादयो विधिनामानः ।

यात् यातां युस् । यास् यातं यात । याम् याव याम । ईत ईयाताम्
ईरन् । ईथास् ईयाथास् ईध्वम् । ईय ईबहि ईमहि ।

एतेसप्तमीत्यन्ये विधिलिङित्येके ।

५. आशीः प्रेरणादौ तुबादयो विधातुनामानः ।

तुप् ताम् अन्तु । हि तम् त । आनिप् आबप् आमप् । ताम् आताम्

स्वादिविष्णुभक्त्यस्तदन्तपदानि च दर्शितानि पूर्वप्रकरणे । इदानीं धातुज-विष्णुपदं
साधयिष्यन् प्रथमं तावत् तिवादि विष्णुभक्ती ब्रुवन् कालभेदेन तासां संज्ञाभेदान् दर्शयति
—तत्रेति । वर्त्तमान काले धातोरुत्तरे तिवादयोऽष्टादश विष्णुभक्तयो भवन्ति, तासामच्युत-
संज्ञा स्यात् । प्रायः शब्दग्रहणात् पुरादियोगे भूतकाले कदा कर्ह्यादियोगे भविष्यति चाच्युत
प्रयोगो भवतीति सूचितम् । व्यक्त्या जात्या चैक क्रिया व्याप्तत्वेन भूतभविष्यदतिरिक्ततया
विवक्षितः कालो वर्त्तमान इति वक्ष्यते । न च्यवते च्योतति वेति अच्युतः कृष्णः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गीत्यमरः ।

कालस्तावन्नित्यो विभुपदार्थः । तस्य विभागस्तु मानवस्थित्याद्यपेक्षया परिकल्प्यते
एव । तत् परिकल्पनञ्च भूत-वर्त्तमान-भविष्यद् भेदेन त्रिविधम् । दशविध लकारस्य
तेष्वेवान्तर्गतत्वं परिलक्ष्यत इति बोध्यम् । अन्ये इति कालापादयः । एके इति पाणिन्या-
दय इत्यर्थः ।

अमृता०—४. विधीति । विधत्ते इति विधि ब्रंह्मा । वि-धा+कि । विधिरज्ञात-
ज्ञापनं प्रेषणञ्चेति वक्ष्यते । सम्भावना क्रिया योग्यता संशयः । आदि पदेन निमन्त्रणा-
मन्त्रणाधीष्टि संप्रश्न प्रार्थनेषु चेति वक्ष्यते ।

अमृता०—५. आशीरिरिति । आशीर्मङ्गलवादः । प्रेरणं नियोगः । अत्र च आदि

बाल०—तत्र । वर्त्तमाने काले धातोरुत्तरे तिवादयोऽष्टादश भवन्ति ते तु अच्युत-
नामानः । पुरादियोगे भूतकाले भवन्ति, यावत् पुरा-कदा-कर्ह्यादियोगे भविष्यति भवन्तीति
प्रायः शब्दोपादानं कृतम् । 'व्यक्त्या जात्या चैकक्रियाव्याप्तत्वेन भूत-भविष्यदतिरिक्ततया
विवक्षितः कालो वर्त्तमान' इति वक्ष्यते । तिवादीनाह,—ति तस् अन्तीत्यादि ॥३॥

बाल०—विधि । विधि सम्भावनादो गम्यमाने धातोरुत्तरे यादादयोऽष्टादश भवन्ति
ते तु विधिनामानः । विधिरज्ञातज्ञापनं प्रेषणञ्च, सम्भावना तत् क्रियायोग्यतानिश्चितः ।
यादादीनाह,—यात् यातामित्यादिः ॥४॥

अन्ताम् । स्व आथां ध्वं । ऐप् आवहैप् आमहैप् ।

एते पञ्चमीत्यन्ये, लोटित्येके ।

६. अनद्यतनभूते दिवादयो भूतेश्वर नामानः ।

दिप् तां अन् । सिप् तं त । पम् बम । त आतां अन्त । थास् आथां
ध्वम् । ईबहि महि । एते ह्यस्तनीत्यन्ये, लोटित्येके ।

७. भूते दिवादयो भूतेश नामानः ।

एते अद्यतनीत्यन्ये, लुङित्येके ।

८. परोक्षभूते णलादयोऽधोक्षजनामानः ।

णल् अतुस् उस् । थल् अथुस् अ । णल् ब म । ए आते इरे । से आथे
ध्वे । ए वहे महे । एते परोक्षेत्यन्ये, लिङित्येके ।

पदेन विधि निमन्त्रणादयो ज्ञेयाः । विधाता ब्रह्मा । वि-धा+तृल् । विधाता विश्वसृङ्
विधिरित्यमरः ।

अमृता०—६. अनद्यतनेति । भूतकाल स्तावद् द्विविधः, अद्यतनोऽनद्यतनश्चेति
पूर्वापर निशयोर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां यामाभ्यां सह दिवसमद्यतनः, मद्भिन्नोऽनद्यतन इति
वक्ष्यते । भूतानामीश्वरो भूतेश्वरो महादेवः ।

अमृता०—७. भूत इति । अत्र विशेष नियमाभावादद्यतनेऽनद्यतने च भूते
भूतेश नाम लकारस्य प्रयोगो बोद्धव्यः । भूतेशोऽपि महेश्वरः ।

अमृता—८. परोक्षेति । अक्ष्णः परंपरोक्षमिति समासे निपात्यते । चक्षुषोरगोचर
भूत इत्यर्थः । तथासित उत्तमपुरुष प्रयोगानपत्तेः क्वचिदपह्नवोदर्थं चाधोक्षज प्रयोगो
मन्तव्यः । अधोक्षजः श्रीकृष्णः । अक्षाणामिन्द्रियाणामधः वहिर्जायते प्रकाशते इत्यधोक्षजः,
विशुद्धसत्त्व जात इत्यर्थः । किञ्च अक्षस्याधः पुनर्जात इवेति शकटभञ्जनानन्तरं श्रीनन्दा-
दिभिः प्रकटितेयंसंज्ञा ।

बाल०—आशीः । आशीः प्रेरणादौ गम्यमाने धातोरुत्तरे तुवादयोऽष्टादश भवन्ति
ते तु विधातृनामानः । आशीरिष्टार्थस्याशासनम् आशासनमिच्छा, प्रेरणं नियुक्तिः ॥१॥

बाल०—अन । अनद्यतन-भूतकाले धातोरुत्तरे दिवादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु
भूतेश्वरनामानः । पूर्वापरनिशयोर्द्वाभ्यां सह दिवसमद्यतनः कालस्तद्भिन्नोऽनद्यतन
इति वक्ष्यते ॥६॥

बाल०—भूते । भूकाले दिवादयोऽष्टादश भवन्ति ते तु भूतेशनामानः । दिवादय-
स्तुक्ता एव ॥७॥

बाल०—परोक्ष । परोक्षभूते धातोरुत्तरे णलादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु अधोक्ष-
जनामानः । अक्ष्णः परं परोक्षमिति परोक्षशब्दः समासान्तप्रकरणे निपातनीयः ॥८॥

६. आशिषि यात् यास्तामित्यादयः कामपालनामानः ।

यात् यास्तां यासुस् । यास् यास्तं यास्त । यासं यास्वयास्भ । सीष्ट
सीयास्तां सीरन् । सीष्ठास् सीयास्तां सीध्वं । सीय सीवहि सीमहि ।
एते आशीरित्यन्ये, आशीलिङित्येके ।

१०, अर्हार्थेऽनद्यतनभविष्यति च तादयो बालकल्किनामानः ।

ता तारौ तारस् । तासि तास्थस् तास्थ । तास्मि तास्वस् तास्मस् ।
ता तारौ तारस् । तासे तासाथे ताध्वे । ताहे तास्वहे तास्महे । एते
इवस्तीत्यन्ये, लुङित्येके ।

११, भविष्यत् काले स्यत्यादयः कल्कि नामानः ।

स्यति स्यतः स्यन्ति । स्यसि स्यथस् स्यथ । स्यामि स्याबस् स्यामस् ।
स्यते स्येते स्यन्ते । स्यसे स्येथे स्यध्वे । स्ये स्याबहे स्यामहे । एते
भविष्यति इत्येके, लृङित्येके ।

१२, साकाङ्क्षं यत्र क्रियातिक्रमो निर्दिश्यते तत्र कार्यकारणयोः
स्यदादिका अजित नामानो भूते भविष्यति च ।

स्यत् स्यतां स्यन् । स्यस् स्यतं स्यत । स्यम् स्याब स्याम । स्यत स्येतां

अमृता०—६. आशिषीति । कामान् पालयति तथा कामं कामदेवं कृष्णं पालयति
अग्रजातत्वादिति कामपाली बलदेवः । कामपालो हलायुध इत्यमरः ।

अमृता०—१०. अर्हार्थं इति । अर्हार्थं योग्यार्थं तथानद्यतनभविष्यति काले च
तादीनामष्टादश विष्णुभक्तीनां बालकल्किसंज्ञा स्यात् । कल्किर्भविष्यदबतारः प्रसिद्धः
तस्यैव बालविग्रहो बालकल्किः ।

अमृता०—११. भविष्यदिति । विशेषनिर्देशाभावादद्यतनेऽनद्यतने च भविष्यति
कल्केः प्रयोगो ज्ञेयः ।

अमृता०—१२. साकाङ्क्षमिति । क्रियाया अतिक्रमोऽनिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः ।
यत्राकाङ्क्षया सह विद्यमानः क्रियातिपत्ति निर्दिश्यते तत्र पुनः कार्यकारणभावयोगंम्यमानयो

बाल०—आशिषि । आशिषि गम्यमानायां धातोर्हृत्तरे यात् यास्तामित्यादयोऽष्टादश
भवन्ति, ते तु कामपालनामानः ॥६॥

बाल०—अर्हार्थं । अर्हतीति अर्हो योग्यः । अर्हं कर्तरि अर्थे सति अनद्यतन भविष्यति
च तादयोऽष्टादश भवन्ति, ते तु बालकल्किनामानः ॥१०॥

बाल०—भविष्यत् । भविष्यत्काले सत्यादयोऽष्टादश भवन्ति' ते तु
कल्किनामानः ॥११॥

स्यन्त । स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम् । स्ये स्यावहि स्यामहि । एतेक्रियाति-
पत्तिरित्यन्ये, लृडित्येके । अच्युतादयस्तिडित्येके, आख्यातमिति सर्वे ।
सर्वत्र पराम इत्, ण लौ च, दिप्सिपोरिरामश्च ।

१३, पित् पृथुः ।

१४, णिन्नृसिंहः ।

१५, कित् कपिलः ।

१६, डिन्निर्गुणः ।

स्यदादीनामष्टादशमजित संज्ञा स्यात् भूते भविष्यति च काले । नजितः पराभूतः केनचि-
दिति अजितो विष्णुस्तन्नामा भगवदतार विशेषो वा । तिडिति पाणिनीयाः । अच्युतादि
दशानां लकार संज्ञाच प्राचां प्रयोगे दृश्यते । सर्वत्र पराम इदिति—शब्दप्रकरणटीकाया-
मिद्विधान प्रसङ्गे दर्शितमेव ।

अमृता०—१३. पिटिति । पइत् यस्य स पृथुसंज्ञो भवति । एवमग्रेऽपि । पृथुर्नृपति-
भगवतः शक्त्यावेशावतारः ।

अमृता०—१४. णिदिति । किञ्चिदङ्गं नरः किञ्चिदङ्गं सिंह इतिनृसिंह—प्रह्लाद
रक्षकः, हिरण्यकशिपुहन्ता लीलावतारः ।

अमृता०—१५. किति । सेश्वर-निरीश्वर-साङ्ख्य-प्रवर्तकद्वयं हि भगवदवतार
एवेति बोध्यम् । “प्रोक्तः कपिलवर्णत्वात् कपिलाख्यो विरिञ्चिना ।” इतिलघु
भागवतामृतम् ।

अमृता०—१६. डिदिति । निर्नसन्ति गुणाः मायिक सत्वरजस्तमो रूपा यत्र यत्
स्वरूपे स निर्गुणो हरिः । हरिर्हि निर्गुण इति श्रीमद्भागवतम् ।

बाल०—साकाङ्क्षम् । साकाङ्क्षम् यथा स्यात्तथा यत्रक्रियातिक्रमः क्रियाया
अनिष्पत्तिः निर्दिश्यते, तत्र कार्य-कारणयोर्गम्यमानयोर्भूते भविष्यति च काले स्यदादिका
अष्टादश भवन्ति, ते तु अजितनामानः ।

सर्वत्रेति । तिवादीनां परामः अन्त्यो विष्णुजनश्चेत्यनेन इद्भवति । पमः परामस्य
इत्वविधानसूत्रं न दृश्यत इति इति यत्नान्तरामास्थेयम् यतनान्तरन्तु तत्प्रकरणे उक्तम् ।
ण-लौ चेति तत्र णरामः प्रत्ययाद्या जटनाइत्यनेन इद्भवति । नरामस्तुत्यो विष्णु-
जनश्चेत्यनेन इद्भवति । दिप्सिपोरिरामश्चेति सिद्धोपदेश इत्यादिनेति शेषः ॥१२॥

बाल०—पित् । पित् पृथुसंज्ञो भवति ॥१३॥

बाल०—नित् । नित् नृसिंहनामा भवति ॥१४॥

बाल०—कित् । कित् कपिलनामा ॥१५॥

बाल०—डित् । डित् निर्गुणनामा ॥१६॥

१७, किच्च डिच्च कंसारिः ।

१८, शित् शिवः ।

१९, तिवादि नवनवानां पूर्वपूर्वाणि परपदसंज्ञानि ।

परस्मै पदानीत्यन्ये । तिप् तस् अन्त्यादीनि । यात् यातां युसित्यादीनि । एवमुत्तरत्रापि ।

२०. उत्तरोत्तराण्यात्मपद संज्ञकानि ।

आत्मनेपदानीत्यन्ये, तडिति च । ते आते अन्ते इत्यादीनि । ईत् ईयातां ईरन् इत्यादीनि । एवमुत्तरत्रापि ।

२१. नवकेषु त्रीणि त्रीणि प्रथम-मध्यमोत्तम पुरुष संज्ञकानि ।

यथा तिप् तस् अन्ति इति प्रथम पुरुषः । सिप् थस् थ इति मध्यमः ।

मिप् बस् मस् इति उत्तमः । ते आते अन्ते इत्यादि ।

अमृता०—१७. किच्चेति । कंसारि वामुदेवः । यद्यपीह कपिल-निर्गुण-संज्ञाभ्यामेव कार्याणि साधयितुं शक्यन्ते तथापि यत्र तदुभयोरेव युगपद् निमित्तत्वेन निवेशनमावश्यकं तत्र तदुभयसंज्ञयोः पृथङ्निर्देशेतु गौरवः स्यादिति संक्षेपार्थं कंसारि संज्ञाकरण प्रयोजनम् ज्ञेयम् ।

अमृता०—१८. शिदिति । शिवो भगवतो गुणावतारः ।

अमृता०—१९. तिवादीति । अच्युतादि प्रति लकारेषु प्रथम नवानां परपदसंज्ञा भवतीत्यर्थः । परपदशब्दस्य वैकुण्ठ वाचित्वाद् भगवन्नामत्वम् ।

अमृता०—२०. उत्तरेति । अच्युतादि प्रतिलकारेषूत्तरनवानामात्मपद संज्ञा स्यादित्यर्थः । आत्मशब्दस्य परमात्मा वाचित्वाद् भगवन्नामता ।

अमृता०—२१. नवकेष्विति । नवानामपि मध्ये प्रथमत्रयं प्रथमपुरुषसंज्ञम् । मध्यमत्रयं मध्यमपुरुष संज्ञम् । अन्तिमत्रयमुत्तमपुरुषसंज्ञमित्यर्थः । तत्र प्रथमपुरुषो महत्त्वसृष्टा कारणार्णवशायी । मध्यमपुरुषो ब्रह्माण्डान्तर्यामी गर्भोदशायी । उत्तमपुरुषो व्यष्टि जीवान्तर्यामी क्षारोदशायीति पुरुषत्रयविवेकः ।

बाल०—किच्च । किच्च डिच्च कंसारिनामा ॥१७॥

बाल०—शित् । शित् शिवनामा ॥१८॥

बाल०—तिवादि । तिवादि नव-नवानां पूर्व-पूर्वाणि नव-नव परपदसंज्ञानि भवन्ति परपदशब्देन वैकुण्ठादिकमुच्यते इति भगवन्नामता । सर्वेषामादौ तिप् वर्तत एव इति तिवादीत्युक्तम् । नवनवानामिति वीप्सायां द्विरुक्तिः, न तु रामकृष्णसमासः ॥१९॥

बाल०—उक्त । तिवादि नवनवानामुत्तरोत्तराणि नव-नव आत्मपदसंज्ञानि भवन्ति, आत्मशब्दस्य ब्रह्मवाचित्वाद् आत्मपदं ब्रह्मपदमिति भगवन्नामता ॥२०॥

२२. अच्युतादयः पञ्च शिवश्च कृष्णधातुकाः ।

सार्वधातुकानीत्येके ।

२३. अन्ये प्रत्यया रामधातुकाः ।

आर्द्धधातुकानीत्येके ।

२४. पर पदानि कर्तरि ।

२५. आत्मपदिभ्य आत्मपदानि ङितश्च ।

२६, उभयपदिभ्य उभयपदानि जितश्च ।

२७, आत्मपदान्येव कर्मणि ।

२८, आत्मपद प्रथमपुरुषैक वचनमेव भावे ।

भावो धात्वर्थः, । कर्तृ-कर्मणी वक्ष्येते ।

अमृता०—२२. अच्युतादय इति । अच्युत-विधि विधातृ-भूतेश्वर-भूतेशेति पञ्च लकारा स्तथा शङ्त् यस्य तादृशः प्रत्ययादिश्च कृष्ण धातुक संज्ञकाः स्युः । शिवस्य कृष्ण धातुकत्वमग्रे दर्शयिष्यते ।

अमृता०—२३. अन्ये इति । कृष्णधातुकेभ्योऽन्ये प्रत्यया रामधातुक संज्ञका- भवन्ति ।

अमृता०—२४. परेति । कर्तरि वाच्ये धातोरुत्तरे पर पदानि प्रयुज्यन्ते ।

अमृता०—२५. आत्मेति । कर्तरि वाच्ये आत्मपदिभ्यो धातुभ्यः, ङिद्भ्यश्च धातुभ्य उत्तरे आत्मपदानि प्रयुज्यन्ते ।

अमृता०—२६. उभयेति । कर्तरिवाच्ये उभयपदिभ्यो ङिद्भ्यश्च धातुभ्य उत्तरे उभयपदानि प्रयुज्यन्ते ।

अमृता०—२७. आत्मपदानीति । कर्मणि वाच्ये धातोरुत्तरे आत्मपदानि एव प्रयुज्यन्ते न तु परपदानीति नियमः ।

अमृता०—२८. आत्मपदेति । भावे वाच्ये धातोरुत्तरे आत्मपदस्य प्रथम पुरुषस्येक

बाल०—नवकेषु । सुगमम् ॥२१॥

बाल०—अच्युता । अच्युतादयः पञ्च शिवश्च कृष्णधातुकनामानो भवन्ति ॥२२॥

बाल०—अन्ये । कृष्णधातुकेभ्योऽन्ये प्रत्यया रामधातुकनामानो भवन्ति ॥२३॥

बाल०—पर । कर्तरि वाच्ये धातोरुत्तरे परपदानि भवन्ति ॥२४॥

बाल०—आत्म । कर्तरि वाच्ये आत्मपदिभ्यो ङितश्चोत्तरे आत्मपदानि भवन्ति ॥२५॥

बाल०—उभय । कर्तरि वाच्ये उभयपदिभ्यो जितश्चोत्तरे उभयपदानि भवन्ति ॥२६॥

बाल०—आत्म । कर्मणि वाच्ये आत्मपदान्येव भवन्ति, न तु परपदानि ॥२७॥

अत्र भूवादिगणे परपदिनां पदानि दर्शयन्ते ।

भू सत्तायाम्; सत्ता विद्यमानता ।

तत्र कर्तरि एक वचनादयः स्वादिवज्ज्ञेयाः ।

भू-तिप् इति स्थिते पठ् ।

२९. शप् कृष्णधातुके ।

विकरणाख्योऽयम् । शपावितौ अरामशेषः ।

३०. धातोरन्तस्य गोविन्दः प्रत्यये ।

सइद्वयादीनामेव विहितः । शिवत्वात् कृष्णधातुकत्वम् ।

वचनमेव प्रयुज्यत इतिनियमः । धात्वर्थः क्रिया; तेनाद्रव्य वाचित्वात् तत्रसंख्या नापेक्ष्यते, तथाप्येकवचनन्तु पदसंस्कारार्थम्; “नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीत” इति शासनात् । कर्तृ-कर्मणी वक्ष्येते इति—स्वतन्त्रं तत्प्रयोजकञ्च कर्तृ; क्रिया यत् साधिका तत् कर्म । विशेष विवरणं कारक प्रकरणे द्रष्टव्यम् । भूवादिगणे पर पदिनां पदानि दर्शयन्ते इत्यत्र प्रथमत इत्यूह्यम्, इतः परमेवात्मपदि पदानां दर्शयिष्यमाणत्वाद् विरोधापत्तेः । स्वादिवज्ज्ञेया इति—प्रथमपुरुषे एकवचनम् तिप्—द्विवचनम् तस्, बहुवचनम् अन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोश्च ज्ञेयम् ।

अमृता०—२९. शविति । कृष्णधातुके परे धातोरुत्तरे शप् भवति । प्रकृतिप्रत्यययो मध्येजातत्वेऽपि अस्य विकरणाख्या प्रसिद्धा भ्वादेश्वरादेश्च शप्, दिवादेः, श्यः तुदादे शः स्वादेः श्नुः, तनादेः उः रुधादेः श्नम्, क्रयादेः श्नाः, एतेषामेव विकरण संज्ञा यदद्यप्येते सप्त विकरणाख्यां लभन्ते तथापि धातोरुत्तरे विहितत्वात् पुनः प्रत्ययत्वेन च क्वचिद् व्यपदिश्यन्ते ननुप्रकृति प्रत्यययोर्मध्ये जातस्य आगमत्वं हि प्रसिद्धम् तर्हि कथं तस्य विकरणत्वमिति चेत् ? सत्यमवधीयताम्—“तत्रटिन्मितौ सर्वत्रागमौ” इति परिभाषा सूत्रे मित्वेन श्नम् आगमत्व प्राप्तौ हि तत्र तन्निषिद्धं—श्नमं विनेत्यनेन । अतस्तदिङ्गितेन चान्येषामपि षण्णा मागमत्वमनङ्गीकृतमिति ।

अमृता०—३०. धातोरिति । पूर्वोक्तमेव स्मारयति—सइद्वयादीनामिति । “उद्वयस्थ ए, उद्वयस्य ओ” इत्यादिना विहितो यो गोविन्दः स एवात्र प्रयुज्यते । धातोरित्यनुवर्तन-त्वेऽपि पुनरिह धातुग्रहणफलमग्रे वक्ष्यते ।

बाल०—आत्म । भावे वाच्ये आत्मपदप्रथमपुरुषैकवचनमेव भवति । भावलक्षण-माह—भावो धात्वर्थ इति । धात्वर्थः सत्तादिः । कर्तृ-कर्मणी वक्ष्येते इति ‘स्वतन्त्रम् तत् प्रयोजकञ्च कर्तृ’ ‘क्रिया यत् साधिका तत् कर्तृ’ति ॥२८॥

बाल०—शप् । कृष्णधातुके परे धातोरुत्तरे शप् भवति ॥२९॥

बाल०—धातो । प्रत्यये परे धातोरन्तस्य गोविन्दो भवति । स इति स गोविन्दः

३१. अपृथु कृष्णधातुको निर्गुणः ।

तस्मात् पृथुत्वान्नात्र निर्गुणत्वम् । ओ अद्-भवति । भू-तस्, स-र-
रामयोर्विष्णुसर्गः—भवतः । भू+अन्ति ।

३२, अरामहर एअयोरविष्णुपदान्ते ।

भवन्ति । अविष्णु पदान्त इति किं—प्लायते । दैत्यमर्दति इति कर्मण्यणि
दैत्यार्द इत्यादीनां वक्ष्यमाणत्वादरामहरो न स्यात् । भवसि भवथः
भवथ ।

अमृता०—३१. अपृथ्विति । पृथुभिन्नः कृष्णधातुको निर्गुणो भवति । तस्मिन् परे
धातोर्गोविदो न भवतीत्यर्थः । नात्र निर्गुणत्वमिति—शपः पित्वेन पृथुत्वाद् न निर्गुणत्वं
ततो धातोरन्तस्येत्यादिना गोविन्दएव । गोविन्दविधान सूत्रे प्रत्ययस्य परनिमित्तत्वेन
निर्देशाद् विकरणत्वेऽपि शपः प्रत्ययत्वं मन्तव्यं कार्यानिरोधात् । न च येननाव्यवधानम्
सम्भवति तेन व्यवधानेऽपीत वक्ष्यमाण न्यायेन शपा व्यवधानेऽपि तिनादि प्रत्ययमेव
निमित्तं मन्यतामिति वाच्यम्, तथासति चापृथप्रत्यये तसादौ निर्गुणत्वमनपहारमिति ।
ननुभवतीत्यत्र शपः कृष्णधातुकत्वात्तन्निमित्तीकृत्य पुनश्च शप् कथं नापद्यते इति चेन्नः,
पुनः कृतेऽपि शपि अरामहर एअयो रित्यन्तर सूत्रेणैव तस्य हरो भवत्येवेति किं पुन
व्यर्थं श्रमेण ।

अमृता०—३२. अरामेति । अविष्णुपदान्ते विषये एराम अरामपरयो ररामस्य हरो
भवति । प्लायत इति—प्रपूर्वं अय गतीधातो रूपम् । “प्रपरा परीणां ररामस्य लत्वमयतो’
इत्यनेन प्रोपेन्द्रस्य रस्य लत्वम् । अविष्णु पदान्त इत्यनुक्ते तु तत्र-तत्रप्लायते दैत्यार्द इत्या-
दिकं सिद्धयेत । समासे अन्तर्भिन्न पदत्व स्वीकारात् प्लायते दैत्यार्द इत्यनयोः सन्धिस्थले
विष्णुपदान्तत्वमेवेति न अरामहरः ।

इद्वयादीनामिति आदिशब्देन उद्वयस्य ऋद्वयस्य लृद्वयस्य च ग्रहणम् । धातोरित्यनुवर्तत
एव, तथापि धातोरिति यत् कृतम्, तत् फलमग्नं वक्ष्यते ॥३०॥

बाल०—अपृथुः । पृथुभिन्नः कृष्णधातुको निर्गुणो भवति । भवतीत्यत्र शपः कृष्ण
धातुकत्वात्तस्मिन् परे पुनः शपि कृतेऽपि ‘अरामहर ए-अयोरविष्णुपदान्त’ इत्यनेन तस्य
हरो भवतीति पुनः शप् न भवतीति ज्ञेयम् ॥३१॥

बाल०—अराम ए अयोः परोयोररामहरो भवति अविष्णु पदान्ते विषये । प्लायते
इति । अयगती प्र परा-परीणां ररामस्य लत्वमयतो’ इत्यनेन ररामस्य लरामः । दैत्यार्द
इति अर्द् पीडायां कर्मण्यण् इत्यनेन अण् । प्लायते दैत्यार्द इत्यादीनां यदि उक्तत्वं स्यात्
तदा यत्राकरणादेव अरामहरो न स्यात् इदानीन्तु वक्ष्यमाणत्वात् अरामहरः स्यादेव
अतोऽविष्णुपदान्त इति कृतम् ॥३२॥

३३, अआ बमो ।

भवामि भवावः भवामः ।

अकर्मकोऽयम् । यतः—

सत्ता वृद्धि विशुद्धि सिद्धि शयने स्थानासने भासने; लज्जा जीवन रोदने च हृदने नृत्ये विलासे क्रुधि । त्रास स्यन्द निवास शोष मरण स्पृष्टा विहारेष्वपि ज्ञातो धातुरकर्मकः क्षयमदोद्वेगप्रकम्पेष्वपि ।

उपलक्षणञ्चैतत् जागरणार्थादिष्वपि । तस्मान्नास्य कर्मणि प्रयोगः । भावे दर्शयते । भू-ते इति स्थिते,—

३४. यक् कृष्णधातुकेभाव कर्मणोः ।

क इत् ।

३५. ईशस्य नगोविन्द वृष्णीन्द्रौ कंसारिषु ।

भूयते । ईशस्येति किम्—कामयते । प्राप्त्यर्थोऽपि भू धातुरस्ति । तदा

अमृता०—३३. अ आ इति । अ इति लुप्तपष्ठोक्तः । अकर्मकधातून् निर्दिशति—सत्तेतिपद्येन । सत्ताद्यर्थेषु धातुरकर्मको ज्ञात इत्यन्वयः । तत्रस्थानं स्थितिः; आसन-मुपवेशनम्, भासनमिति दन्त्यमध्यो दीप्त्यर्थः । हृदनं पुरीषोत्सर्गः । विलासी लीला हाव-भेदो वा । क्रुत् क्रोधः, स्यन्दः क्षरणम्, विहारो भ्रमणम् । उपलक्षणेनान्यत्रार्थेऽपि अकर्मको भवतीति दर्शयति—जागरणार्थादिष्वपीति । तेनादिपदेन धावन-हसन-जननाद्यर्थेष्वपि धातवो ह्यकर्मका भवन्तीति ज्ञेयम् ।

अमृता०—३४. यगिति । भाव-कर्मणोर्वाच्ययो कृष्णधातुके परे धातोस्तरे यक् आगमो भवति ।

अमृता०—३५. ईशस्येति । कंसारिषु परेषु ईशसंज्ञस्य वर्णस्य गोविन्द वृष्णीन्द्रौ न भवतः । ईशस्येति निर्देशात् धातोरन्तस्य तथा लघूद्धवस्य च प्राप्तगोविन्दः निषिद्धोऽनेन । एवमन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे इत्यनेन विधास्यमानो नृसिंहश्चानेन निषिद्धः । सूत्रे

बाल०—अ आ । अ इति सूत्रबलेन लुप्तपष्ठो । व मोः परयोररामस्य स्थाने आरामो भवति ।

सत्तेति । सत्तादिषु प्रकम्पान्तेषु अर्थेषु धातुरकर्मको ज्ञातः पण्डितैरिति शेषः । तत्र स्थानं स्थितिः । आसनमुपवेशनम् । भासनं दीप्तिः । हृदनं पुरीषोत्सर्गः । क्रुत् क्रोधः । स्यन्दः श्रवणम् । उपलक्षणमिति । जागरणरूपार्थादिष्वप्यर्थेषु धातुरकर्मको ज्ञातः । तस्मादिति अस्य भूधातोः ॥३३॥

बाल०—यक् । भाव कर्मणोर्वाच्ययोः कृष्णधातुके परे धातोस्तरे यक् भवति ॥३४॥

सकर्मकत्वेन कर्मणि च । तथाचाख्यातचन्द्रिका,—प्राप्तौ प्राप्नोति भवति
विन्दत्यवरुणद्धचपि, आत्मनेऽपि द्वयमिति । भवत्यप्यात्मने इति
केचित् । भूयते, भूय-आते—

३६. अत आ इ स्तथयोः ।❀

भूयेते भूयन्ते । भूयसे भूयेथे भूयध्वे । भूये भूयावहे भूयामहे ।
अथ विधौ कर्त्तरि ।

३७, अतो याइः ।❀

भवेत् भवेताम् ।

ईशग्रहणफलंप्रत्युदाहरणेन स्फुटयति—कामयते इति । कमु कान्तौधातोः कर्मेणिङ् ।
उद्धवारामस्येति वृष्णीन्द्रः, ततः शवादिकं, डित्वादात्मपदम् । ईशस्यैव निषेधादरामस्य
त्वनीशत्वेन डित्वेऽप्यत्र वृष्णीन्द्रएव । भूधातोः प्राप्तचर्थोऽस्तीति धातुकोपोक्त्या द्रढयति—
तथाचेति । आत्मनेऽपि द्वयमिति—शेषोक्तधातुद्वयमात्मनेपदीत्यर्थः । आख्यात चन्द्रिका-
यान्तु “प्राप्तौ प्राप्नोति भवते” इत्यपि पाठो दृश्यते । तेन विन्दति विन्दते अवरुणद्धि
अवरुन्धे इत्यादि । भूधातोः प्राप्तचर्थे परपदात्मपद विषये मतभेदोऽस्ति ।

अमृता०—३६. अत इति । स्पष्टम् । आ इति लुप्त पष्ठीकम् । अतः किम्—आसाते ।

अमृता०—३७. अत इति । या इति च लुप्तपष्ठीकम् । धातो ररामादुत्तरं या इत्ये-
तस्य इरामो भवति । अत इति किम्—यायात् शृणुयात् ।

बाल०—ईशस्य । कंसारिषु परेषु ईशस्य गोविन्दवृष्णीन्द्रौ न भवतः । भूयत
इत्यत्र धातोरन्तस्य गोविन्दः इत्यादिना गोविन्दे प्राप्ते निषेधविधानम् । कामयत इति कमु
कान्तौ कर्मेणिङ् ‘उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे’ इत्यनेन वृष्णीन्द्रः डित्वादात्मपद शप्
गोविन्द ए अय् । ईशस्यैव निषेधात् अत्र डित्वेऽपि वृष्णीन्द्रः । कर्मणि चेति प्रयोगो
दर्शयते इति शेषः । भूधातोः प्राप्त्यर्थं द्रढयति तथा चेति । आत्मनेऽपीति द्वयं शेषोक्तधातु-
द्वयम् आत्मनेपदीति । भवत्यप्यात्मन इति च केचित् वदन्तीति शेषः । आत्मनेऽपीति
आत्मने पद्यपीत्यर्थः । ततश्च विन्दत इत्यादि । अवरुन्धे इत्यादि । भवते इत्यादि च
भवतीति ॥३५॥

बाल०—अ आ । आ इति सूत्रवलेन लुप्तपष्ठी । तथयोः परयोः अत उत्तरस्य
आरामस्य स्थाने ईभवति । भूयन्ते इत्यत्र भूये इत्यत्र च ‘अरामहर’ इत्यादिना अराम-
हरः । भूयावहे इति ‘अ आ वमो’रित्यनेन अरामस्यारामः ॥३६॥

* कतिपु हस्तलिखितग्रन्थेषु सूत्रद्वयस्य “अत आइस्तथयोः”, “अतो या ई” इत्येवंपाठो
दृश्यते । कतिपु तु चतुर्थसर्वेश्वरस्थले तृतीय सर्वेश्वरो (वामनः) दृश्यते । उभयत्र तुल्यफलत्वेऽपि
तत्र तत्र वामनपाठोहि समीचीनत्वेन ग्राह्यः । परवर्त्ति सूत्रद्वये ह्रस्वोपादानात्, काशिका-कलापादि-
ष्वपि ह्रस्ववर्णस्यैव निर्देशाच्च ।

३८, अत इट् युसि ।

भवेयुः । भवेः भवेतम्, भवेत ।

३९, अतो याम इयम् ।

भवेयम्, भवेव भवेम । भावे भूयेत । प्राप्त्यर्थे कर्मणि,—भूयेत भूयेयाताम्
भूयेरन् । भूयेथाः भूयेयाथाम् भूयेध्वम् । भूयेय भूयेवहि भूयेमहि ।
अथ विधातरि कर्त्तरि । भवतु ।

४०, तुह्यो स्तातडाशिषि वा सर्वत्र ।

भवताद् वा, भवताम्, भवन्तु ।

४१, अतो हेर्हरः ।

भव भवताद् वा, भवतम् भवत । भवानि भवाव भवाम ।

४२, प्रादयउपेन्द्रसंज्ञा धातुयोगे, तेच प्राक् ।

उपसर्गा इतिप्राश्चः ।

अमृता०—३८. अत इति । सुगमम् । अत इति किम्—शृणुयुः ।

अमृता०—३९. अतइति । स्पष्टम् । अतःकिम्—कुर्याम् ।

अमृता०—४०. तुह्यो रिति । आशिषि गम्यमानायां सर्वधातुषु तुस्थाने हिस्थाने च
तातड् इत्यादेशो वास्यात् । डित् करणं गोविन्द वृष्णीन्द्र प्रतिषेधार्थम्, स्थानिवत्त्वेन
पृथुत्व निरासार्थञ्च । तेनब्रूतात् मृष्टादित्यादौ न गोविन्द-वृष्णीन्द्रौ । किञ्च क्वचित्
हरार्थं, स्तादित्यादौ; क्वचिद् विरिञ्चयर्थञ्च, शिष्टात् लुनीतात् कुरुतादित्यादौ ज्ञेयम् ।

अमृता०—४१. अत इति । अरामादुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य हरो भवति । ननु भव
इत्यत्र यथा हेर्हरः प्रवर्त्तते यथा भवतादित्यत्रापि हिस्थानीयत्वात् तातडश्च हरः क्रियता-
मिति चेन्न, तथा सतिभ्वादिगणे च हि स्थाने तातड्-विधानमनर्थकं स्यात् । तेन विधान-
सामर्थ्यादेव तातडो हरोनैव भवेदिति ।

अमृता०—४२. प्रादय इति । धातुभिः सहयोगे सति प्रादयो येऽव्ययसंज्ञकास्त-
एवोपेन्द्रसंज्ञका भवन्ति । तेच प्रादयो धातोः प्रागेव प्रयुज्यन्ते । तानाचण्टे—प्रपरेत्यादि

बाल०—अतो । या इति लुप्तपृष्ठी । अत उत्तरस्य यारामस्य स्थाने ईभवति ॥३७॥

बाल०—अतः । युसि परे अत उत्तरे इड् भवति ॥३८॥

बाल०—अतो । अत उत्तरस्य यामः स्थाने इयम् भवति ॥३९॥

बाल०—तुह्यो । आशिषि गम्यमानायां सर्वत्र तुह्योः स्थाने तातड् वा स्यात् ॥४०॥

बाल०—अतो । अत उत्तरस्य हे हरो भवति ॥४१॥

बाल०—प्रादयः । धातुयोगे सति प्रादय उपेन्द्रसंज्ञा भवन्ति । ते च प्रादयः प्राक्

प्रपराप-समन्वव-निर्दुरभि
व्यधि-सूदति-नि-प्रति-पर्यपयः ।
उपआङिति विंशति रेषसखे
उपसर्गविधिः कथितः कविना ॥

प्र परा अप सम् अनु अव निर् दुर् अभि-वि-अधि-सु उत् अति निप्रति
परि अपि उप आङ् । निसिति पाठान्तरम् । आङो ङङ् ।

ततो भूधातोः प्रपूर्वत्वे प्राद्यव्ययात् स्वादेर्महाहरः । एवं सर्वत्र ।
प्रभवति प्रभवत इत्यादि ।

पद्येन । हेसखे ! इति विंशतिः प्रादयो भवन्तीति शेषः । एष—“धातुयोगे ते च प्राक्”
इत्येष उपसर्गविधिस्तदुपसम्बन्धीय-व्यवस्था कविभिः कथित इत्यन्वयः । अत्र एष इति
विधेयविशेषणम् कृत्वा विंशतिः प्रादय इत्येतस्योद्देश्यत्वेस्वीक्रियमाणे—“उद्देश्य-विधेययो
रुद्देश्य-समान-वचनत्वमाख्यातस्ये”ति काशिकोक्त्या सह विरोध आपतेदिति विवेचनीयम् ।
तथैवानुमतं महाकवीनां प्रयोगैः । यथा—केवा नस्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्ना इति
मेघदूते । यदालम्ब्य क्रियाप्रवर्तते तदुद्देश्यम्, यत्तु विधीयते तद्विधेयमिति तत्तल्लक्षणम् ।

उपसमीपे सृज्यते सम्बध्यते इत्युपसर्गः । अत्र च धात्वधिकाराद् धातुनैव साकं-
प्रादय उपेन्द्रा भवन्ति, अतएवोक्तं धातुयोग इति । सच योगो धातोः पूर्वपरंवेति सन्देहे
निश्चिनोति—ते च प्रागिति । एवमिति—सर्वोपेन्द्रेषु स्वादेर्महाहरो बोद्धव्यः । एतएवगति
संज्ञका प्राचाम् । उपसर्गाश्चार्थं विशेषस्य द्योतका नतु वाचकाः । धातूनामेवानेकार्था
उपसर्गैः प्रकाश्यन्ते । तथाह्युक्तम्—उपसर्गेण धात्वर्थो वलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहार
संहार विहार-परिहारवत् । इति ।

धातोः पूर्वे प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । प्र-परापेति हे सखे इत्येते प्रादयो विंशतिः कविना उपसर्ग-
विधिः कथित इत्यन्वयः । एव इत्यस्य उपसर्गविधिरित्यनेनान्वयः । प्राचीनोक्तत्वात् ।
तदेवोह्यते—उद्देश्यञ्च विधेयञ्च यत्रोक्तत्वं द्वयमपि । उद्देश्यगत-संख्यादि न तु वैधेयकं
भवेत् ।

उद्देश्यञ्च विधेयञ्च यत्रोक्तत्वं द्वयमपि । नोद्देश्यगतसंख्यादि वैधेयकं सदा भवेदिति
द्वयप्रकारादत्र वैधेयगतं संख्यादि ज्ञेयम् । भूतलं भूरिति वत् उपसर्गविधिरुपसर्ग इति
ज्ञेयम् । उपसृज्यते समीपे सम्बध्यते इत्युपसर्गः । सम्बन्धश्च केनापि सह भवति, स च
धात्वधिकारो धातुना सहेति; अतएवोक्तं धातुयोग इति ते च प्रागिति च । निसितीति
निरित्यत्र । ‘आङिति आङ्माङित्यनेन ङित् । प्राद्यव्ययात् स्वादे र्महाहरः इति
‘अव्ययात् स्वादे र्महाहर’ इत्यनेनेति शेषः । एवमिति एवं सर्वत्र उपेन्द्रेषु स्वादेर्महाहरो
बोद्धव्यः ॥४२॥

४३. पूर्वोक्त निमित्तत्वे सत्येव षत्व-णत्वे ।

सर्वत्र नियमोऽयम् ।

४४. उपेन्द्राणोपदेशस्य णत्वम् ।

४५. हिनुमीनानिपाञ्च ।

४६. निस् निङ्क्ष् निन्दां वा ।

निसादीनां कृतीत्येके । हिगतोऽनु हिनु । मोञ् हिंसायां शना मीना ।
आनिप् । प्रभवाणि । उपेन्द्रादिति किम्—प्रगतो नायकः प्रनायकः ।
दुरुपसर्गस्य प्रतिषेध इति भाष्यम्—दुर्भवानि । उपसर्ग प्रतिरूपक-
त्वादेव न णत्वमित्यष्टकवृत्तिकृत् ।

अमृता०—४३. पूर्वोक्तं त्ति । पूर्वोक्तयोः निमित्तयोः सतोरेव षत्व-णत्वे भवतः ।
तत्र षत्वे ईश्वर-हरिमित्र-कङ्केभ्य इति, णत्वे—रप ऋद्वयेभ्य इति । एतदतिरिक्तम् नान्य
निमित्तं ग्रहणीयमित्यर्थः ।

अमृता०—४४. उपेन्द्रादिति । उपेन्द्रादुत्तरस्य णोपदेशस्य धातोर्णत्वं भवति ।
सर्वे नादायो णोपदेशा नृ नृतीत्यादि वर्जमिति वक्ष्यते । ननु सिद्ध णरामस्य पुनर्णराम-
विधानं पिष्ट पेपणमेवेति चेन्न; “धात्वादेर्णो” इत्यनेन विधास्यमान-नस्य हि उपेन्द्रात् पुन
र्णत्वम् विहितमनेन । अकरणेऽस्मिन् विधाने पुनर्णत्वं न प्राप्नोतीति भावः ।

अमृता०—४५. हिनु इति । उपेन्द्रादुत्तरेषां हिनु-मीनानिपाञ्च नस्य णत्वं भवति,
समानविष्णुपदत्वाभावादप्राप्ते विधानमेतत् ।

अमृता०—४६. निसेति । उपेन्द्रादुत्तरेषां निसादीनां नस्य णत्वं वा भवति ।
एतेषां कृति हि णत्वं वा भवतीत्येके वदन्ति । समानविष्णु पदत्वाभावादप्राप्ते विभाषेदम् ।
हिनुप्रभृतेः स्वरूपमाह—हि गतावित्यादि । प्रनायक इत्यत्र धातुयोगाभावात् प्रशब्दस्य
नोपेन्द्रत्वं किन्तु केवलाव्ययत्वमेव दुरुपसर्गस्य प्रतिषेध इति—दुरित्यस्योपसर्गं त्वनिषेध
इत्यर्थः । तथाहि—“सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधित्व-षत्व-णत्वेषु” इति भाष्यम् । सुलभं
दुर्लभं, सुस्तुतं दुर्णयमित्यादि । वचनमिदं सव्यभिचारीति लक्ष्यते, दुर्याणमित्यत्र उपेन्द्रात्
कृष्णस्येत्यादिना दुरित्येतमुपेन्द्रं मत्वैव णत्वस्य विधास्यमानत्वात् । उपसर्ग प्रतिरूपक-
उपसर्गं सदृशत्वात्, उपेन्द्रत्वाभाव इत्यर्थः ।

बाल०—पूर्वोक्त । पूर्वोक्तयोः ईश्वरादि-र पाद्योर्निमित्तत्वे सत्येव षत्वणत्वे
भवतः ॥४३॥

बाल०—उपेन्द्रात् । उपेन्द्रादुत्तरस्य नोपदेशस्य धातोर्नस्य णत्वं भवतीत्यर्थः । सर्वे
नादायो णोपदेशाः, ‘नृ नृति नर्दि नन्दि नाथ नटि नक्कि वर्जमि’ति वक्ष्यते ॥४४॥

बाल०—हिनु । उपेन्द्रादुत्तरेषां हिनिमिनानिपञ्च नस्य णत्वं भवति ॥४५॥

बाल०—निस । उपेन्द्रादुत्तरेषां निसि-निक्ष-निन्दा नस्य णत्वं वा भवति ।

४७. आङोऽन्येनविष्णुपदेन व्यवधानेन न णत्वम् ।

पर्यवभवानि ।

४८. वक्ष्यमाण कृदादौ च ।

प्रापयानम् । आङातु णत्वमेव-पर्याभवानि ।

४९. वमादयस्ते त्वच्युतादेरेव नान्यस्य ।

नियमोऽयम् । तेन अवहदित्यादौ न त्रिविक्रमादि । भावे भूयताम् ।

कर्मणि—भूयताम् भूयेताम् भूयन्ताम् । भूयस्व भूयेथाम् भूयध्वम् ।

भूयै भूयावहै भूयामहै । भूतेश्वरकर्त्तरि—

अमृता०—४७. आङइति सुगमम् ।

अमृता०—४८. वक्ष्यमाणेति । वक्ष्यमाण कृदादौ चाङोऽन्येन विष्णुपदेन व्यवधाने सति तत्र विहितं णत्वं न स्यात् । प्रापयानमिति प्र-अपाभ्यांया धातोर्भावे अनः । इह “उपेन्द्रात् कृष्णस्य सर्वेश्वरात् परस्ये”ति णत्वं प्राप्तं, तन्निषिद्धमनेन । कृदादाविति—आदिपदेन समासे चाङोऽन्येन व्यवधानेन नणत्वम् । यथा—हरियागयोगेन । यागपदव्यवधानान्नेह णत्वम् ।

अमृता०—४९. वमादय इति । अ आ वमोरित्यादौ ये वमादयः परनिमित्त-तयोक्ताः, स्तेत्वच्युतादि लकाराणामेव गृहीता नान्येषामित्यर्थः । अवहदितिवहप्रापणे भूतेश्वर-दिप् । अत्र धातोर्वरामपरत्वान्न अरामस्यारामः ।

निसा । निसादीना कृति णत्वं वा भवतीत्येके बदन्ति । हिन्वित्यादि यदुक्तम् तदेव विवृणोति हिगतावित्यादि । प्रनायक इति अत्र धातुयोगाभावात् नास्योपेन्द्रत्वम् । उपसर्ग-ति दुरः उपसर्गप्रतिरूपकत्वादेव उपसर्गसदृशत्वादेव न णत्वमिति दुर उपसर्गसदृशः, न तूपसर्गः इति णत्वं न भवतीत्यर्थः । अष्टकवृत्तिकृति ग्रन्थकारविशेषः ॥४६॥

बाल०—आङो । आङोऽन्येन विष्णुपदेन व्यवधाने सति णत्वं न भवति ॥४७॥

बाल०—वक्ष्य । वक्ष्यमाणकृदादौ च प्रापयानमित्यत्र विहितः णत्वं आङोऽन्येन विष्णुपदेन व्यवधाने सति न भवति । प्रापयानमिति उपेन्द्रात् कृष्णस्य सर्वेश्वरात् परस्य णत्वमित्यनेन णत्वं स्यात् । कृदादावित्यादिशब्देन समासे विहितं णत्वं च न भवति, तेन हरियाग योगेनेत्यत्र एक सर्वेश्वरे कवर्गवति चोत्तरपदे सति नित्यमित्यनेन न णत्वं अत्र यागपदेन व्यवधानात् । वक्ष्यमाणकृदादावित्यत्र श्यामरामसमासश्चिन्त्यः । वक्ष्यमाणेत्यस्य व्यावर्त्तकत्वाभावात् । आङाविति व्यवधान इति शेषः ॥४८॥

बाल०—वमा । अ आ वमोरित्यादौ ये वरामादयो गृहीतास्ते तु अच्युतादेरेव गृह्यन्ते नान्यस्येति । अवहदिति वहप्रापणे भूतेश्वरे दिप् शप् धातोः पूर्वं अत् । अत्र वहो-धातोर्वरामे परे न अरामस्यारामः ॥४९॥

५०. धातोः पूर्वमत्भूतेश्वर-भूतेशाजितेषु ।

विष्णुरयम् । अट् पा । अत्रपेति पाणिनीयानामिति सङ्केतितम् । येन नाव्यवधानं सम्भवति तेन व्यवधानेऽपि स्यादिति वचन प्रामाण्यात् शपादि व्यवधानेऽपि अभवत् अभवताम् अभवन् । अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । भावे-अभूयत् । कर्मणि—अभूयत् अभूयेताम् अभूयन्त । अभूयथाः अभूयेथाम् अभूयध्वम् । अभूये अभूयावहि अभूयामहि ।

भूतेश कर्त्तरि—भू दिप् अदागमः ।

५१. सिर्भूतेशे ।

इराम इत् । सिच् पा ।

अमृता०—५०. धातोरिति । भूतेश्वर-भूतेशाजितेषु परेषु धातोः पूर्वमत् स्यात् । सर्वेभ्यः प्राग्विष्णोः सत्तां सूचयन् धातोः पूर्वं विष्णोः स्थितिं ज्ञापयति—विष्णुरयमिति । ननु अमवदित्यादौ शपा व्यवहितत्वेन भूतेश्वर परत्वाभावात् कथमत् प्रवर्त्तत इति चेत्तत्राह—येनेति । येन अव्यवधानं न सम्भवति तेन व्यवधानेऽपि कार्यं स्यादित्यर्थः । भूतेश्वरे शपा अव्यवधानं न सम्भवेदत स्तत् व्यवधाने चात् भवेदेवेति भावः । एवमभूयतेत्यत्रापि यका व्यवधानेऽपि धातोः पूर्ववत् स्यात् ।

ननु धातोरित्यधिकारेणानुवृत्तेरपि कथमिह पुनर्धातु पदोपादानमिति चेत् ? अहो श्रूयताम्—अधिकारे धातोरिति प्रायः प्राङ् निमित्ततया गृह्यते, इहतु तन्न, किन्तु दिग्वाचिपूर्वशब्दयोगेहि पञ्चमी । अत् नामायमद्भूतविष्णु धातोः पूर्वमेवाविर्भवति नतु धातोर्नृत्तरे इति च तत्त्वे न भ्रमितव्यम् ।

अमृता०—५१. सिरिति । भूतेशे परे धातोर्नृत्तरे सिरित्यागमो भवति । शपोऽपवादएषः । सिच् पेति पाणिनीयानां सिच् संज्ञेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अत्र सेरिरामस्य सविष्णुचापत्वं मन्तव्यम्, इत्वानुरोधात् ।

बाल०—धातोः । भूतेश्वर-भूतेशाजितेषु धातोः पूर्वमद्भवति । विष्णुरयमिति औपचारिकमस्य विष्णुत्वमिति परेषु ज्ञेयम् । पाणिनीयानामित्यस्येत्यर्थः सङ्केतितः सङ्केतम् । ननु अमवदित्यादौ शपा व्यवधानेन भूतेश्वरस्य परभावात् कथमद्भवति चेत्तत्राह,—येनेति वचनप्रामाण्यात् लक्षणस्य प्रमाणत्वात् । अत्र वचनैकदेशे वचन शब्द प्रयोगः कृत । भूतेश्वरे शपा अव्यवधानं न सम्भवतीति तद्व्यवधानेऽपि भवत्येव । अमवन्निति अरामहर इत्यादिना अरामहरः । अभवाव अभवामेति 'अ आ वमो' रित्यनेन अरामस्यारामः । अभूयतेति 'यक् कृष्णधातुके' इत्यादिना यक् । येन नाव्यवधानं सम्भवति, तेन व्यवधानेऽपि स्यादिति यका व्यवधानेऽप्यत् ॥५०॥

५२. इण स्था पिवति दामोदर-भूभ्यः सेर्महाहरः परपदे ।

५३. दाप्दैप्दीडो विना दाधा दामोदर संज्ञाः ।

दाइत्यन्ये, घुरित्येके । दाप् दैप् दीडामदासीत् अदास्त इत्यादौ प्रयोजनम् ।

५४. भुवो न गोविन्दः सिलुकि ।

अभूत् । अत्रशपं बाधित्वा सिर्जाति इति तस्य महाहरेहि शप् न स्यात् । सकृदपि विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायात् । अभूताम् ।

अमृता०—५२. इण् स्थेति । इण्गतौ, षा गतिनिवृत्तौ, पा पाने, दामोदरो वक्ष्यते भू सत्तायामित्येतेभ्य उत्तरस्य सेर्महाहरो भवति परपदे । पिवति निर्देशेन पारक्षणे इत्यस्य निरासः । प्रसङ्गात् दामोदरसंज्ञा कथयतिः—

अमृता०—५३. दापिति । दाप्लवने, दैप् शोधने, दीङ् क्षये, इत्येतान् दा धा इति स्वरूपाणां दामोदरसंज्ञाः स्युः । दापादीनां वर्जनफलमाह—अदासीदित्यादि । अत्र दामोदर त्वाभावान्न सेर्महाहरः । अदास्त इत्यत्र च तद्भावात् स्था-दामोदरयोरित्यादिना इरामो न ।

अमृता०—५४. भुव इति । सेर्लुकि महाहरे सति भुवो गोविन्दो न स्यात् । धातो-रन्तस्य गोविन्द इत्यनेन प्राप्तस्य प्रतिषेधोऽयम् । पुनः शपागमाभावे परिभाषा-प्रमाणमा-चष्टे—सकृदपीति । विप्रतिषेधे तुल्यबलविरोधे सकृदेकवारं यद्वाधितं, उत्सर्गापवादादि न्यायेन यद् वाधं प्राप्तम् तद् वाधितमेव न तस्य पुनरुत्पत्तिरित्यर्थः ।

ननु तर्हि शपोऽभावाद् भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वं निष्फलमेवेति चेन्मैवम्, अतत इत्यादौ इटोऽभावादिरूपं साफल्यं भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वं प्रति दर्शयिष्यते ।

बाल०—सिभूः । भूतेशे परे धातोरुत्तरे सिर्भवति । पेति पूर्ववत् । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ॥५१॥

बाल०—इण् । इण्गतौ, षा गतिनिवृत्तौ, पा पाने, दामोदरो वक्ष्यते, भूसत्तायामि-त्येतेभ्यः परस्य सेः परपदे महाहरो भवति । पिवतीतिनिर्देशः पा रक्षणे इत्यस्यादादिकस्य निरासार्थः ॥५२॥

बाल०—दाप् । दाप्लवने, दैप्शोधने, दीङ्क्षये इत्येतान् विना दा धा दामोदरसंज्ञा भवति । मीनात् मिनोति दीडामारामन्त पाठश्चतुर्व्यूह विधिस्थाने यपि चेति वक्ष्यते । दाप्दैव दीडामिति वर्जनस्येति शेषः । अदासीदिति नात्रसेर्महाहरः । अदास्तेति दीङ्क्षये मीनातीत्यादिना आत्वम् अत्र 'स्था-दामोदरयोरिरामो वैष्णवादि सावि'त्यादिना न आरामस्येरामः ॥५३॥

बाल०—भुवो । सि लुकि सति भुवो गोविन्दो न भवति । अत्रेति अत्र भूतेशे ।

५५. भुवोभूव् भूतेशाधोक्षज सर्वेश्वरे ।

अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम्, अभूव अभूम ।

५६, अत् प्रतिषेधो मामास्म योगे ।

माभवान् भूत्; मास्म भूत् । भावे—

५७, इण् भूतेश-ते भाव कर्मणोः ।

ण इत्, चिण् पा ।

५८, अन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे ।

५९, इण स्तो हरः ।

अभावि । कर्मणि-अभावि ।

६०, इट् रामधातुके ।

अमृता०—५५, भुव इति । भूतेशाधोक्षजयोः सर्वेश्वरादि विष्णुभक्तौ परस्यां भू स्थाने भूवादेशः स्यात् । धातोरीदूतोरियुवाविति उव् प्राप्ते त्रिविक्रमविधानमिह प्रयोजनम् ।

अमृता०—५६. आदिति । मान्मास्मयोरव्ययो योगे धातोः पूर्वमदागमो न स्यादित्यर्थः ।

अमृता०—५७. इणीति । भाव-कर्मणोर्वाच्ययो भूतेशस्य तरामे परे सति धातोर्हृत्तरे इण् इत्यागमो भवति । सि-यको वाधक एषः ।

अमृता०—५८. अन्तस्येति । नृसिंहे प्रत्यये परे धातोर्हृत्तरे वृष्णीन्द्रः स्यात् ।

अमृता०—५९. इण इति । इण उत्तरस्य तरामस्य हरो भवति । औ आव् अभावि ।

अमृता०—६०. इडिति । रामधातुके परे धातोर्हृत्तरे इडागमः स्यात् । ननु अभावीत्यत्र इणो रामधातुकत्वेऽपि कथमिट् न कृतमिति चेत्तदुच्यतेनेद्वय-सर्वेश्वरयोरिति वक्ष्यमाण निषेधात्तत्रेदो नावसरइति ।

तस्य सेः । हेतुमाह—सकृदपीति । सकृच्छब्द एकवारवचनः । विप्रतिषेधे उभय-प्राप्तविरोधे ॥५४॥

बाल०—भुवो । भूतेशाधोक्षजयोः सर्वेश्वरे परे भुवः स्थाने भुव् भवति ॥५५॥

बाल०—अत्प्रति । माशब्दस्य मास्मशब्दस्य च योगे अत्प्रतिषेधो भवति ॥५६॥

बाल०—इण् । भाव कर्मणोर्वाच्य योर्मु तेशते परे धातोर्हृत्तरे इण् भवति ।

सर्वापवादोऽयम् ॥५७॥

बाल०—अन्तस्य । नृसिंहे परे अन्तस्य वृष्णीन्द्रो भवति ॥५८॥

बाल०—इण । इण उत्तरस्य तस्य हरो भवति ॥५९॥

६१, सहजसर्वेश्वरान्त हन्ग्रहदृशिभ्य इण् वदिङ् वा स्य-सि
कामपाल-वालकल्किषु भाव-कर्मणोः ।

दृशस्त्वडिति कृते पृथगारम्भे गौरवं स्यात् । अभाविषताम् अभ-
विषताम् ।

६२, अरामान्य-वर्णादन्ते अन्तामन्तानां नस्य हरः ।

६३, शीडो रुट् च ।

अमृता०—६१. सहजेति । स्य प्रत्यये सि-विरिञ्चौ तथा कामपाले-वालकल्कौ च परेभाव कर्मणो वाच्ययोः स्वाभाविक सर्वेश्वरान्त-धातो स्तथा हन्हिंसा-गत्योः, ग्रह् उपा-दाने, दृशिर् प्रेक्षणे इत्येतेभ्यश्चोत्तरे इण्वदिट् वा भवति । इण्वदिति सप्तम्यर्थे वतिः, इणि इव इटि कार्यं वा भवतीत्यर्थः । अस्य च प्रयोजनानि काशिकायामुद्दिष्टानि । यथाः—चिण्वद् वृद्धिर्युक् च, हन्तेश्च घत्वं दीर्घं श्रोक्तो यो मितं वा चिणीति । इट्चासिद्धस्तेन हि लुप्यते णि नित्यं श्रायं बलनिमित्तो विधाती । इति । अत्रमितं आचमिकमिवम्यादीर्नामान्तानाम् । इट् इण्वदिट् असिद्धो णिलोपविषये । बलनिमित्तः य सर्वेश्वरः वर्जं राम-धातु निमित्त इट् तु विधाती अनित्यः । एवञ्च इण्वदिटो नित्यत्वात् सेङ्भ्योऽपिप्रवर्तते ह्ययमेव, अस्याभावपक्षे तु सेङ्भ्यः सामान्य इट् भवेदिति विभाव्यम् ।

ननु इण्वदिटौ यानि प्रयोजनानि दृश्यन्ते तानि दृशधातोरसम्भवात् कथं तेस्मादि-ण्वदिट् विधीयत इति चेत्तन्मीमांसतेदृश इति । अत्र “दृशस्त्वद्” इति वक्तव्ये यदिण् वदिट् कृतं तत्तु पृथग् लक्षणे कृते गौरवं स्यादिति भिया हनादीनां साहचर्येणोक्तम्, वस्तुतस्तत्र दृश इड् वेति लक्षणं ज्ञेयम् । अभाविषतामिति इण्वदिटोऽभावपक्षे सेः राम-धातुकत्वात् इट् रामधातुक इत्यनेन इट् ।

अमृता०—६२. अरामान्येति । अरामान्यवर्णा दुत्तरेषां अन्ते अन्तां अन्त इत्येतेषां अरामस्य हरो भवति । सौत्रत्वादसन्धिः ।

बाल०—इट् । रामधातुके परे धातोरुत्तरे इड् भवति ॥६०॥

बाल०—सहज । स्ये सौ कामपाले वालकल्कौ च परे भावकर्मणोर्वाच्ययोः सहज-सर्वेश्वरान्तात् हन् हिंसागत्योः, ग्रह् उपादाने, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतेभ्यश्चोत्तरे इण्वदिङ् वा भवति । ननु दृशधातोः कथमिण्वदिट् कृतवान् ईण्वदिङ् विधानस्य वृष्णीन्द्राविदिकमेव प्रयोजनं तत्तु दृशधातोर्न सम्भवतीति । चेत्तत्राह—दृशस्त्वडितीति । दृशस्त्वडित्यत्रापि वेति ज्ञेयम् । दृशस्त्वाडेति पृथगारम्भे कृते गौरवं स्यादिति । इण्वत्वस्यप्रयोजनाभावेपि गौरव भयेनैव न पृथगारम्भः कृतः इत्यर्थः । अभाविषतामिति से रामधातुकत्वात् तस्मिन् परे ‘इट् रामधातुके’ इत्यनेन इट् ॥६१॥

बाल०—अरामान्य । अरामान्यवर्णादुत्तरेषां अन्ते अन्तमन्तानां नस्य हरो भवति । अन्ते अन्तामन्तानामिति सौत्रत्वादसन्धिरिति ज्ञेयम् ॥६२॥

६४. वेत्तेः रुट् तु वा ।

अभाविषत अभविषत । षात् परस्य टवर्गयुक्तस्येति अभाविष्ठाः
अभविष्ठाः; अभाविषाथाम् अभविषाथाम् ।

६५. सस्य हरो धे ।

६६. ईश्वर-हरिमित्र-हकारेभ्यः षीध्वं-भूतेशाधोक्षजानां घस्य ढः ।

६७. इङ् व्यवधाने तु वा ।

अभाविङ्वम् अभाविध्वम् अभविङ्वम् अभविध्वम् द्वित्वपक्षे अभा-
विङ्ङ्वम् । अभाविषि अभविषि अभाविष्वहि अभविष्वहि, अभाविष्महि
अभविष्महि । अधोक्षजे कर्त्तरि—भू णल् णलावितौ । भुवो भूव् ।

अमृता०—६३. शीड इति । शीड् स्वप्ने इत्यस्मादुत्तरे रुट् चागमो भवति ।
चकारादन्ते प्रभृतीनां नस्य हरोऽपि स्यादित्यर्थः ।

अमृता०—६४. वेत्तेरिति । विद ज्ञाने इत्यस्मादुरे रुट् तु वा भवति, नराभहरश्च
भवति नित्यम् । अभाविष्ठा इति षात् परस्येत्यादिना यस्य ठः ।

अमृता०—६५. सस्येति । स्पष्टम् । सेरेव सस्य हर इति केचित् । किन्तु नतद्
ग्रन्थकृन्मतम्, चकाधीतिसाधयिमानत्वात् ।

अमृता०—६६. ईश्वरेति । ईश्वर-हरिमित्र-हरामेभ्य उत्तरस्य षीध्वमिति कामपाल
प्रत्ययस्य तथा भूतेशाधोक्षजयोश्च धरामस्य ढरामः स्यात् ।

अमृता०—६७. इङिति । इङा व्यवधानेतुक्तेभ्यः षीध्वमादीनां घस्य ढो वा स्यात् ।
द्वित्वपक्ष इति—विष्णुजनो विष्णुजने वेत्यनेन ढस्यद्वित्वं, ततो विष्णुदासो विष्णुपदान्त
इत्यादिना पूर्वस्थ ढस्य डरामः । भुवो भूविति—भूतेशाधोक्षजसर्वेश्वरे इति शेषः ।

बाल०—शीडो । शीडो स्वप्ने इत्यस्मादुत्तरे रुट् च भवति । नस्य हरः सिध्यत्येव
रुङ्विधानार्थं सूत्रमिदम् ॥६३॥

बाल०—वेत्ते । विद ज्ञाने इत्यस्मादुत्तरे रुट् तु वा भवति । 'षात्परस्ये' त्यादिना
यस्य ठः ॥६४॥

बाल०—सस्य । धे परे सस्य हरो भवति ॥६५॥

बाल०—ईश्वर । ईश्वर-हरिमित्र-हकारेभ्य उत्तरेषां षीध्वं-भूतेशाधोक्षजानां घस्य
ढो भवति ॥६६॥

बाल०—इङ् वा । इङ् व्यवधाने तु घस्य ढो वा भवति । द्वित्वपक्षे—अभाविङ्ङ्व-
मिति । 'विष्णुजने विष्णुजनो वा हरौ निने'ति ढस्य द्वित्वं, ततो 'विष्णु-दासो विष्णुपदान्ते
हरिघोषे च हरिगदे'त्यनेन ढस्य ढः । ण-लाविताविति अरामशेष इति शेषः । भुवो भूरिति
'भुवो भूव् भूतेशाधोक्षज-सर्वेश्वरे' इत्यनेनेति शेषः ॥६७॥

६८. धातो द्विर्वचनमधोक्षज-सन्नङ्-यङ्-षु ।

६९. सर्वेश्वरपर्यन्तस्यादिभागस्य अनरस्य द्विर्वचनम् ।

७०. सर्वेश्वरादित्वे तु सत्सङ्गादि नवदर वर्जस्यान्यभागस्य ।

७१. सन् यङोस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य च ।

तदेवं भू इत्यस्य द्विर्वचनरूपे भू भू इत्यादेशे कृते—

७२. पूर्वो नरः ।

७३. परो नारायणः ।

अमृता०—६८. धातोरिति । अधोक्षज-सन्-अङ्-यङ्-षु परेषु धातोर्द्विर्वचनं द्विरुक्तिर्भवति

अमृता०—६९. द्विर्वचनप्रणालीमेवोपदिशति—सर्वेश्वरेत्यादिभिः । नरेतरस्य सर्वेश्वरपर्यन्तस्य धातोः प्रथमभागस्य द्विर्वचनं भवति । यथा—पपाठ पपात जगामेत्यादि ।

अमृता०—७०. सर्वेश्वरेति । सर्वेश्वरादित्वे सति पुनर्नवदरादिसत्सङ्गादित्वे तु नवदरवर्जस्य सर्वेश्वरपर्यन्तस्यानरस्यापरभागस्य द्विर्वचनं भवति । यथा—उन्द-औन्दिदत्, उब्ज-औब्जिजत् । सर्वेश्वरादित्वे इति किम्—दिद्रासति । सर्वेश्वरपर्यन्तस्येति अनरस्येति च पूर्वतोऽनुवर्तते । अतः आनन्दं प्रभृतौ दरामे सर्वेश्वराभावान्न तस्य द्विर्वचनम्, उर्णुनावेत्यादि सिद्धिश्च ।

अमृता०—७१. सन् यङोरिति । सन्तस्य यङन्तस्य च धातो रन्यभागस्य सन् यङ्-सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य च द्विर्वचनं स्यात् । अनरस्येति वर्तते एव । यथा—प्रतीषिषति अटाट्यते । अनरस्येति किम्—जुगुप्सिषति ।

अमृता०—७२-७३. सुगमम् । नर-नारायणौ वदरीतीर्थं स्थितौ भगवदवतारौ ।

बाल०—धातोः । अधोक्षज-सन्नङ्-यङ्-षु परेषु धातोर्द्विर्वचनं भवति । धातोर्द्विर्वचनं भवतीति सामान्यत उक्त्वा विशेषमाह ॥६८॥

बाल०—सर्वे । नरव्यतिरिक्तस्य सर्वेश्वरपर्यन्तस्य आदिभागस्य द्विर्वचनं भवति ॥६९॥

बाल०—सर्वे । धातोः सर्वेश्वरादित्वे अनरस्य सर्वेश्वरपर्यन्तस्यान्यभागस्य द्विर्वचनम् । धातोः सर्वेश्वरादित्वे तु सति सत्सङ्गादिभूतान् न-व-द-रान् वर्जयित्वा अन्यभागस्य च द्विर्वचनं भवति । अत्रापि सर्वेश्वरपर्यन्तस्य अनरस्य चेति सम्बध्यते । सर्वेश्वरादित्वे सन्-यङोस्तु सतोः न-व-द-र-वर्ज्ययोः सर्वेश्वरपर्यन्तयोरनरयोर्द्विर्वचनं भवति ॥७०॥

बाल०—सन् । यङोः परयोः अन्यभागस्य सन्-यङ् सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य च द्विर्वचनं भवति ॥७१॥

बाल०—पूर्वो । पूर्वो नरनामा ॥७२॥

पूर्वोऽभ्यासः परोऽभ्यस्तमिति प्राञ्चः ।

७४, भूनरस्य भोऽधोक्षजे ।

७५, हरिखड्गस्य हरिकमलं हरिघोषस्य हरिगदा नरस्य ।

७६, नेट् य-सर्वेश्वरयोः ।

नित्यत्वाद् भूवादेशः—वभूव वभूवतुः वभूवुः । टिदागमः परसम्बन्धी;
अत इटोऽप्यधोक्षजता—वभूविथ वभूवथुः वभूव । वभूव वभूविव
वभूविम । भावे—वभूवे । कर्मणि—वभूवे वभूवाते वभूविरे । वभूविषे
वभूवाथे वभूविद्वे वभूविद्वे । वभूवे वभूविद्वहे वभूविमहे । वुभूवे-
त्यादि केषाञ्चित् ।

कामपाले कर्त्तरि ।

अमृता०—७४. भू नरस्येति । अधोक्षजे परे भूधातोर्नरभूतभू स्थाने भइत्यादेशः
स्यात् ।

अमृता०—७५. हरीति । नरभूतस्य हरिखड्गस्य हरिकमलं भवति तथाभूतस्य
हरि घोषस्य हरिगदा स्यात् । अनेनच भूनरस्य वरामः ।

अमृता०—७६. नेडिति । य-सर्वेश्वरयोः परयो धातोरुत्तरे इट् तु न भवति । राम
धातुकमात्रे प्राप्ते प्रतिषेध एषः । नित्यत्वादिति—अन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे इत्यनेन वृष्णीन्द्रे
कृते नकृतेऽपि भूवादेशो भवत्येवेति तस्य नित्यता; तेननित्यस्य बलवत्त्वात् प्रागेव भूवादेशः ।
अत्र वृष्णीन्द्रं कृत्वा पश्चादेकदेश विकृतमनन्यवदिति न्यायेन च भूवादेशः कर्त्तुं शक्यते
किन्तु तत् प्रक्रियागौरवमालोच्य प्रथममेव भूवादेशो विहितो ग्रन्थकृद्भिः ।

ननु वभूविथेत्यादौ त्विडागमे सति अधोक्षज सर्वेश्वर-परत्वाभावात् कथं भूवादेशः
क्रियत इति चेत्तत्र तावदिटोऽधोक्षत्वं प्रतिपादयितं सिद्धान्तमाह—टिदागमइति । वुभूवे-
त्यादि केषाञ्चिदिति—तैस्तुभूनरस्य भआदेशो नाङ्गीक्रियते । तच्च प्रयोगविरलं ज्ञेयम् ।

बाल०—परो । परो नारायणनामा ॥७३॥

बाल०—भूनर । अधोक्षजे परे भूनरस्य स्थाने भो भवति ॥७४॥

बाल०—हरि । नरस्य हरिखड्गस्य स्थाने हरिकमलम्, नरस्य हरिघोषस्य स्थाने
हरिगदा च भवति ॥७५॥

बाल०—नेट् । य-सर्वेश्वरयोः परयोः इट् न भवति । ननु वृष्णीन्द्रादिकं कृत्वा
पश्चादेकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन भूवादेशः करणीयः किं वा प्रथममेवेत्या-
शङ्कयामाह—नित्यत्वाद्भूवादेश इति भूवादेशस्यावश्यकत्वात् प्रथममेव भूवादेशः ।
वृष्णीन्द्रादिकृतेऽप्यकृतेऽपि यदि भूवादेशः क्रियते, तदा का क्षतिः, उभयथैव वभूवेत्यादि
पदानां सिद्धत्वात् उच्यते,—वृष्णीन्द्रादिकं कृत्वा भूवादेशे कृते प्रक्रियागौरवं स्यात् । ननु
वभूविथेत्यादौ कथं भूवादेशः अधोक्षजसर्वे वरपरत्वाभावादिति चेत्तत्राह—टिदागम इति ॥७६॥

७७. कामपाल परपदं कपिलः ।

कपिलत्वान्निर्गणः । भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम्
भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । भावे—भाविषीष्ट भविषीष्ट ।
कर्मणि—भाविषीष्ट भाविषीयास्ताम् भाविषीरन् । भाविषीष्टाः भावि-
षीयास्थाम् भाविषीद्वम् भाविषीध्वम् भाविषीय भाविषीवहि भाविषी-
महि । पक्षे भविषीष्टेत्यादि ।

वालकल्कौ कर्त्तरि ।

भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ ।
भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । भावे—भाविता भविता ।
कर्मणि—भाविता भवितारौ भवितारः । भावितासे भावितासाथे
भाविताध्वे । भाविताहे भावितास्वहे भावितास्महे । पक्षे भवितेत्यादि ।

कल्कौ कर्त्तरि—

भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ ।
भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । भावे भाविष्यते भविष्यते ।
कर्मणि—भाविष्यते भाविष्येते भाविष्यन्ते । भाविष्यसे भाविष्येथे
भाविष्यध्वे । भाविष्ये भाविष्यावहे भाविष्यामहे । पक्षे—
भविष्यतेत्यादि ।

अजिते कर्त्तरि—

अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभ-
विष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । भावे—अभाविष्यत
अभविष्यत । कर्मणि—अभाविष्यत अभाविष्येताम् अभाविष्यन्त ।
अभाविष्यथाः अभाविष्येथाम् अभाविष्यध्वम् । अभाविष्ये अभाविष्या-
वहि अभाविष्यामहि । पक्षे—अभविष्यतेत्यादि ।

अमृता०—७७. कामपालेति । कामपालस्य परपदं कपिलोभवति । तेन च किमि-
त्यतः फलमाह—कपिलत्वा निर्गुण इति । तस्मादीशस्य न गोविन्दवृष्णीन्द्राविति गोविन्द
निषेधइत्यर्थः । भूयादित्यादौ नेट् य सर्वेश्वरयोरितीदोऽभावः ।

बाल०—काम । कामपालस्य परपदं कपिलो भवति । भूयादित्यादौ कपिलत्वात्
ईशस्येत्यादिना गोविन्दनिषेधः । तस्माज्जागरणैकार्थादिति जागरणमेको मुख्योऽर्थो यस्य

चिती संज्ञाने । संज्ञानम् चैतन्यम् । तस्माज्जागरणैकार्थादिकर्मकोऽयम् ।
क्वचिद् विशेषज्ञानेऽपि दृश्यन्ते; तत्र सकर्मकः । चिचेतरामस्तं क्लेश-
मिति भट्टिः ।

७८, द्व्यक्षरधातोरन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः सविष्णुचापः जागृकथादि
वर्जम् ।

चकासृप्रभृतीनामन्तः, ओवौओशिव प्रभृतीनां पूर्वः । तत इरामइत् ।

७९, लघूद्धवस्य गोविन्दः ।

वामनो लघुः । अच्युते कर्त्तरि—चेतति । भावे—चित्यते । विधौ—
चेतेत् । भावे—चित्येत । विधातरि—चेततु; चित्यताम् । भूतेश्वरे—

तस्माज्जागरणैकार्थादिति—अत्र एकशब्दस्तुल्यार्थकः । तेन जागरणेन सह एकार्थः
तुल्यार्थो यस्य स जागरणैकार्थस्तस्माद्धेतोः । अस्य चसकर्मकत्वं भट्टि प्रयोगेण प्रमाणयति-
चिचेतेति । रामस्तं क्लेशं विशेषेणानुभूतवानित्यर्थः ।

अमृता०—७८. द्व्यक्षरेति । जागृकथादिवर्जं द्व्यक्षरधातोरन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः
सविष्णुचापइत्यादिष्यते । तेनसिद्धोपदेशे विरिञ्चौ चेत्यादिना सविष्णुचाप सर्वेश्वरस्य
ईरामस्य इत्त्वम् । इह धातो द्व्यक्षरत्वमनुबन्धवर्जितस्य स्वरूपस्यैव ग्राह्यम् । पूर्वस्य च
परस्य चेत्यपि युगपन्न तन्त्रम् । तेनअटप्रभृतेः परस्यैवारामस्य सविष्णुचापता, नतु पूर्वस्य;
तस्मिन्नपि सविष्णुचापत्वे सति धातोरेकाक्षरत्वापत्तेर्लक्षणासिद्धिः स्यात् । ओविजी प्रभृते
रन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः सविष्णुचापः । चितीप्रभृतीनामन्तः, ईशुचिर् प्रभृतेः पूर्वः । जागृ-
वर्जनात् ऋरामस्य तत्र सविष्णुचापत्वविरहान्नेत्त्वम् । एवञ्च कथादेररामस्य नेत्वं
किन्तु तस्य हरो वक्ष्यते । द्व्यक्षरत्वाभावादप्राप्त चकासृओवौ प्रभृतीन् नियमयति—चकासृ
प्रभृतीनामन्त इति ।

अमृता०—७९. लघूद्धवस्येति । लघुश्चासौ उद्धवश्चेति लघूद्धवस्तस्य गोविन्दो-
भवति प्रत्यये परे इतिशेषः । चित्यत इति—यकि कृते,—ईशस्येत्यादिना गोविन्दनिषेधः ।

स जागरणैकार्थस्तस्य भावस्तस्मात् । तत्रेति तत्र विशेषज्ञाने । सकर्मकत्वं भट्टिप्रयोगं
प्रमाणयति चिचेतेति ॥७७॥

बाल०—द्व्यक्षर । जागृकथादिवर्जं द्व्यक्षरधातोरन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः सविष्णुचापो
भवति, ततश्च ओविजीं प्रभृतीनामन्तः पूर्वश्च सर्वेश्वरः सविष्णुचापो भवति, चिती प्रभृती-
नामन्तः सर्वेश्वरः सविष्णुचापो भवति, पूर्वसर्वेश्वरत्वाभावात् । सविष्णुचापत्वे तु
सिद्धोपदेश इत्यादिना इत्वं भवति । जागृधातोर्वर्जनात् ऋरामस्य न सविष्णुचापत्वं तत
एव नेत्वम् । कथादिवर्जनात् कथादेरन्तस्य सर्वेश्वरस्य सविष्णुचापत्वाभावान्नेत्वं किन्तु
तस्य हरो वक्ष्यते । चकासृ प्रभृतीनामन्तः सर्वेश्वरः सविष्णुचापः स्यात् । ओरौ ओशिव-
प्रभृतीनां सर्वेश्वरः सविष्णुचापः स्यात् ॥७८॥

अचेतत्; अचित्यत ।

भूतेशे—दिप्, सिः, इट्, गोविन्दः ।

८०, अस्ति-सिभ्यामीड् दिप्-सिपोः ।

८१, इटः सिलोप ईटि ।

अचेतीत् अचेतिष्ठाम् ।

८२, सि-नारायण-वेतिभ्योऽन उस् ।

अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्ठम् अचेतिष्ठ । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्ठम् । भावे अचेति ।

अधोक्षजे—चिचेत ।

८३, असंयोगादलिदधोक्षजः कपिलः ।

चेतेदिति—अतो या इरित्यनेन या इत्यस्येरामः । भूतेशे सिः इडिति—सेः रामधातु-कत्वादिडागमः ।

अमृता०—८०. अस्तीति । दिप्-सिपोः परयोः अस् भुवीत्यस्मात् सेश्चोत्तरे ईड् भवति । अत्रदिप् साहचर्यात् भूतेश-सिप एव ग्रहणं नत्वच्युत सिप इति बोध्यम् ।

अमृता०—८१. इट इति । ईटिपरे इट उत्तरस्य सेहरो भवति । अचेतिष्ठामिति—ईश्वर-हरिमित्रेत्यादिना षत्वम् । ततः षात् परस्येति तरामस्य टरामः ।

अमृता०—८२. सि-नारायणेति । से नारायणात् विदज्ञाने इत्यस्माच्चोत्तरस्य अन् प्रत्ययस्य उसादेशः स्यात् । द्विवचने सति परो नारायण इत्युक्तः । जुहोत्यादि जक्षादिरपि नारायण इति वक्ष्यते । अतस्त्रयाणामेवात्र ग्रहणम् । अचेतीति—इण्, अन्तसर्वेश्वराभावेन वृष्णीन्द्रस्यानुपयोगाद् गोविन्द एव; इण स्तो हरः ।

अमृता०—८३. असंयोगादिति । असंयोगादुत्तरो लिदितरः अधोक्षजः कपिलः

बाल०—लघु । लघुद्वयस्य गोविन्दो भवति । चित्यत इति ईशस्येत्यादिना गोविन्दनिषेधः । चेतेदिति 'अतो या इ'रिति यरामस्येरामः ॥७६॥

बाल०—अस्ति । दिप्-सिपोः परयोः अस् भूरित्यस्मात् सेश्चोत्तरे ईड् भवति ॥८०॥

बाल०—इटः । ईटि परे इट उत्तरस्य सेलोपो भवति । सि हर इति पाठ उपयुक्तः । अचेतिष्ठामिति ईश्वरेत्यादिना षत्वं 'षात् परस्ये'त्यादिना टत्वम् ॥८१॥

बाल०—सि.नारा । सेनारायणात् विदज्ञाने इत्यस्माच्च परस्य अनः स्थाने उस् भवति । द्विवचने कृते परो वर्णो नारायण इत्युक्तम्, जक्षादिरपि नारायण इति वक्ष्यते । द्वयोरेव ग्रहणम् । अचेतीति 'इण भूतेशते' इत्यादिना इण्, गोविन्दः । 'इणस्तोहर' इति तरामस्य हरः ॥८२॥

८४, स्वञ्जे वा ।

८५, श्रन्थि-ग्रन्थि-दम्भिभ्य स्थल् च वा ।

सत्सङ्गमात्रादिति तु नवृद्धानां मतम् । चिचित्तुः चिचितुः । चिचे-
तिथि चिचित्युः चितित । चिचेत चिचितिव चिचितिम । भावे—
चिचिते ।

काम—चित्यात् । भावे चेतिषीष्ट । वाल—चेतिता । भावे—चेतिता ।
कल्कौ । चेतिष्यति । भावे—चेतिष्यते । अजिते—अचेतिष्यत् । भावे
अचेतिष्यत् । एवं कर्मणि ज्ञेयम् ।

स्फुटिर् विशरणे । विशरणं विदारणम् । विसरण इति पाठे विकाशः ।
धातोरन्त इरित् । कर्त्तरि—स्फोटति । कर्मणि स्फुट्यते ।

स्यात् । अतस्तस्मिन् परे ईशस्य न गोविन्देत्यादिना गोविन्दनिषेधः । असंयोगादिति
धातोरसंयोगवर्णादित्यर्थः ।

अमृता०—८४. स्वञ्जेरिति । स्वनृज परिष्वङ्गे इत्यस्मात् परोऽलिदधोक्षजः
कपिलो वा स्यात् । संयोगान्तत्वादप्राप्ते विभाषेयम् ।

अमृता०—८५. श्रन्थीति । श्रन्थविमोचन-प्रतिहर्षयोः, ग्रन्थ सन्दर्भे, दम्भ दम्भे
इत्येतेभ्यः परोऽलिदधोक्षजः थल् च कपिलो वा भवति । इहापि संयोगान्तत्वात् श्रन्था-
दीनां तथा लिच्वात् थलः अप्राप्ते विकल्प विधानम् । सत्सङ्गेति—सत्सङ्गमात्रादलिद-
धोक्षजः थल् च विभाषया कपिलः स्यादिति मतं कस्यचित्तु प्राचाम् । विशरणं विदारणं,
तत्र सकर्मको यथा—स्फोटति शत्रून् विशिखेन पार्थ इति । विकाशेऽकर्मको यथा—
स्फोटति सरसि राजीवराजिरिति ।

बाल०—असंयो । असंयोगात् परोऽलिदधोक्षजः कपिलो भवति ॥८३॥

बाल०—स्वञ्जे स्वञ्जपरिसङ्गे इत्यस्मात् परोऽलिदधोक्षजः कपिलो वा भवति ।
संयुक्तान्तत्वात् अप्राप्ते विभाषा ॥८४॥

बाल०—श्रन्थि । श्रन्थ मोचन-प्रतिहर्षयोः ग्रन्थ सन्दर्भे, दम्भ दम्भे इत्येभ्यः परोऽ-
लिदधोक्षजः थल् च कपिलो वा भवति ।

सत्सङ्गेति । सत्सङ्गमात्रात् परोऽलिदधोक्षजः स्थल् च कपिलो वा स्यादिति तु
न वृद्धानां प्राचीनानां मतम् । चिचित्तुरित्यादौ कपिलत्वान्न गोविन्दः । कामेति काम-
पाले । चित्यादिति कपिलत्वान्न गोविन्दः । चेतिषीष्टेति भावः । वालेति वालकल्कौ ।
भावेऽपि । चेतितेति चेतित्यते इति भावे । विशरणं विदारणमिति विदारणे सकर्मकः,—
यथा स्फोटति वाणेन शत्रुं हरिः । विदारयतीत्यर्थः । तुदादिरपि स्फुटधातुरस्ति । यथा—
स्फुटति नाङ्गो मनसिजविशिखेनेति जयदेवः । अत्र प्यर्थशून्यत्वादकर्मकः । न स्फुटति न
विदीर्णो भवतीत्यर्थः । विकाशेऽकर्मकः । यथा स्फुटितसरोजान् पश्येति ॥८५॥